

**AQLI ZAIF O'QUVCHILARDA ART-TERAPIYANING
AHAMIYATI**

Toshkent kimyo Xalqaro Universiteti Namangan filiali

Boshlang'ich va maktabgacha ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi

Maqsudova Nodira Alijonovna

nodiramaqsudova86@gmail.com

Pedagogika va psixologiya kafedrası

Maxsus pedagogika (logopediya)yo'nalishi magistri

Otaboyeva Nodiraxon Qodir qizi

+998946734649

Annotatsiya

Ushbu maqolada aqli zaif o'quvchilarda art-terapiya metodlarining qo'llanishi, uning psixologik-pedagogik rivojlanishga ta'siri hamda emotsional holatni barqarorlashtirishdagi o'rni ilmiy asosda tahlil qilingan. Art-terapiya intellektual rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarda ijodiy faoliyatni faollashtirish, hissiy zo'riqishni kamaytirish, shaxslararo munosabatlarni yaxshilash va moslashuvchan xulq-atvorni shakllantirishda samarali vosita ekanligi isbotlanadi. Tadqiqotda rasm terapiyasi, rang terapiyasi, loy terapiyasi kabi san'at faoliyatlari orqali o'quvchilarning ijtimoiy integratsiyasi va kognitiv jarayonlarining rivojlanish dinamikasi yoritilgan.

Kalit soʻzlar: aqli zaif oʻquvchilar, art-terapiya, korreksion pedagogika, emotsional rivojlanish, ijtimoiy moslashuv, rang terapiyasi, rasm chizish, kognitiv jarayonlar.

Аннотация

В данной статье рассматривается значение арт-терапии в работе с учащимися с интеллектуальными нарушениями. Научно обосновано, что использование художественно-терапевтических методов способствует снижению эмоционального напряжения, развитию творческих способностей, улучшению социальных навыков и формированию адаптивного поведения. Анализируются такие виды арт-терапии, как рисуночная терапия, цветотерапия и работа с глиной, а также их влияние на когнитивное развитие и социальную интеграцию детей с умственной отсталостью.

Ключевые слова: умственно отсталые дети, арт-терапия, коррекционная педагогика, эмоциональное развитие, социальная адаптация, цветотерапия, рисуночная деятельность, когнитивные процессы.

Abstract

This article examines the significance of art therapy in working with students with intellectual disabilities. The findings demonstrate that art-therapeutic methods effectively reduce emotional tension, enhance creativity, strengthen social skills, and support the development of adaptive behavior. Various forms of art therapy—including drawing therapy, color therapy, and clay modeling—are analyzed for their impact on cognitive development, emotional regulation, and social integration of children with intellectual disabilities.

Keywords: intellectual disabilities, art therapy, special education, emotional development, social adaptation, color therapy, drawing activities, cognitive processes.

KIRISH

Zamonaviy maxsus pedagogika va psixologiya sohalarida aqli zaif o'quvchilarning intellektual, emotsional va ijtimoiy rivojlanish jarayonlarini sifat jihatidan qo'llab-quvvatlash masalasi dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biridir. Intellektual rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarda idrok, xotira, tafakkur, e'tibor jarayonlarining sust rivojlanganligi, emotsional-irodaviy sohada beqarorlik, shaxslararo munosabatlarda qiyinchiliklar, moslashuvning past darajada bo'lishi ularning jamiyatga integratsiyasini murakkablashtiradi. Shu sababli pedagogik amaliyotda bunday bolalar bilan ishlashda noan'anaviy, ko'proq ta'sirchan va hissiy jarayonlarni faollashtiruvchi terapiya turlari tobora ko'proq qo'llanilmoqda. Shu jihatdan art-terapiya – san'at vositalari orqali psixologik muammolarni yengillashtirish, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish, emotsional holatni tartibga solish va shaxsning ijtimoiy moslashuvini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan metod sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotlar art-terapiyaning aqli zaif bolalar uchun eng mos, xavfsiz va tabiiy o'quv faoliyati shakllaridan biri ekanini ko'rsatadi. Rasm chizish, bo'yash, loydan yasash, kollaj yaratish, ranglar bilan ishlash kabi san'at faoliyatlar bolaning his-tuyg'ularini erkin ifodalashi, stressni kamaytirishi, ichki ziddiyatlarni tashqi shaklga chiqarishi hamda o'zini namoyon qilish imkoniyatini kengaytiradi. Aqli zaif bolalarda emotsional-irodaviy sohaning zaifligi, nutqning yetarlicha rivojlanmaganligi va abstrakt tafakkurning cheklanganligi art-terapiyani yanada muhim qiladi, chunki bunday metod og'zaki so'zga tayanmagan holda, tabiiy tasviri faoliyat orqali psixik jarayonlarga ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, art-terapiyaning kognitiv jarayonlarni faollashtirish, rang va shakl idrokini boyitish, qo'l-barmoq

motorikasini rivojlantirish, ijtimoiy xulq-atvorni shakllantirishdagi samaradorligi ilmiy jihatdan isbotlangan.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, art-terapiya o'quvchilarning rivojlanishidagi nuqsonlarni kamaytirish bilan birga, ularning shaxsiy o'sishi, mustaqilligi, o'ziga bo'lgan ishonchi va jamiyatga integratsiyalashuvi uchun keng imkoniyat yaratadi. Shu bois, art-terapiya metodlarining ilmiy-pedagogik asoslarini o'rganish, ularning o'quvchilar rivojlanishidagi o'rnini aniqlash bugungi kunda maxsus ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Aqli zaif (intellektual rivojlanishida cheklanishi mavjud) o'quvchilarda art-terapiya qo'llanilishi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar so'nggi yillarda sezilarli darajada kengaydi. Art-terapiya – bu turli ijodiy faoliyatlar (rasm chizish, bo'yash, kollaj, loy ishlari, musiqa, dramatizatsiya kabi) orqali shaxsning emotsional, kognitiv va sotsial rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan psixokorreksion usul bo'lib, intellektual rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun samarali yondashuv sifatida e'tirof etiladi. Ko'plab tadqiqotlarda (Lowenfeld, Kramer, Winnicott, 2005–2018) art-terapiyaning bosh mexanizmi sifatida ijodiy ifoda orqali ichki emotsional taranglikni kamaytirish, aynan tasviriy ifoda bilan so'z orqali ifoda qilish qiyin bo'lgan holatlarni chiqara olish qayd etiladi. Aqli zaif o'quvchilarda nutq va tafakkur jarayonlarining sust rivojlanishi ularni so'z orqali o'z his-tuyg'ularini ifoda etishda qiynalishga olib keladi. Shu sababli art-terapiya aynan ularning ehtiyojiga mos bo'lgan qulay ifoda vositasi sifatida ko'riladi (Kramer, 2010). Shuningdek, E. Axunov (2020), G. Qodirova (2019) tadqiqotlarida aqli zaif bolalarda rasm chizish faoliyati orqali tashvish, qo'rquv, tajovuzkorlik, ichki tensiyalarni chiqarish samarali bo'lishi aniqlangan.

Aqli zaif o'quvchilar kognitiv rivojlanishining sustligi sababli ko'pincha abstrakt tafakkur, tahlil, sintez, umumlashtirish kabi intellektual operatsiyalarni bajara olmaydi.

Tadqiqotlar (Vygotskiy, Luria, Leontyev; zamonaviy tadqiqotchilar — Hall, 2016; Malchiodi, 2018) shuni ko'rsatadiki:

- Art-terapiya ko'rish-harakat koordinatsiyasini rivojlantiradi
- Sodda tasavvur va obrazlar orqali tushunchalarning shakllanishiga yordam beradi
- E'tibor, xotira, vizual idrokni kuchaytiradi
- Mavhum fikrlashning sodda shakllarini rivojlantirishga sharoit yaratadi

Masalan, rasm chizish jarayonida rang tanlash, shaklni davom ettirish, tartib bilan bo'yash kabi vazifalar ularda rejalashtirish, tahlil qilish va harakatlarni ketma-ket bajarish ko'nikmalarini yaxshilaydi. Ilmiy adabiyotlarda (Rubin, 2015; Rogers, 2017; Uzbek pedagog-psixologlari: T. Jo'rayev, N. Normatova) art-terapiyaning emotsional ta'siri quyidagicha asoslanadi: Bolaning o'zini anglash darajasini oshiradi, ichki konfliktlarni yengillashtiradi, emotsional barqarorlikni kuchaytiradi, stressga chidamlilikni oshiradi, o'zini baholash va ishonchni rivojlantiradi. Aqli zaif bolalar ko'pincha o'z hislarini to'g'ri boshqarolmaydi, tajovuzkorlik yoki tortinchoqlik ko'proq kuzatiladi. Art-terapiya jarayonida bola o'zini erkin tutishni o'rganadi, ichki holatlari barqarorlashadi. Defektologlar (S. Bozorova, 2018; A. Jiyanova, 2021) ta'kidlashicha, art-terapiya: Bolalarda muloqotga kirishish ko'nikmasini, guruhda ishlash, o'z fikrini sodda bo'lsa ham ifoda eta olish, tengdoshlariga moslashish kabi jarayonlarni samarali rivojlantiradi.

Guruhda o'tkazilgan art-terapiya mashg'ulotlarida bolalar bir-birining ishini ko'rib, baholab, birgalikda kompozitsiya yaratadi, bu esa sotsial

ko'nikmalarni kuchaytiradi. Mahalliy va xorijiy tadqiqotlar (Malchiodi, 2018; D'Angelo, 2020; O'zbekiston tajribasi — D. Jo'rayev, Z. Rahimova) shuni ko'rsatadiki: Art-terapiya korreksion pedagogika jarayonida qo'shimcha usul sifatida eng samarali yo'nalishlardan biridir.

Mashg'ulotlar 8–12 hafta davomida o'tkazilganda bolalarda:

- ✓ Emotsional holatning barqarorlashuvi
- ✓ Xulq-atvor buzilishlarining kamayishi
- ✓ E'tibor va eslab qolishning yaxshilanishi
- ✓ Muloqotga kirishish faolligining oshishi
- ✓ O'z fikrini tasvir orqali bo'lsa ham ifodalash kuchayishi kuzatiladi.

Art-terapiya ayniqsa o'zini boshqarish va xulq-atvor regulyatsiyasi pasaygan aqli zaif bolalar uchun eng mos vositalardan biri sifatida tavsiya etiladi. Bugungi zamonaviy tadqiqotlarda (Schweizer, 2021; Kim, 2022) art-terapiya multisensor ta'lim texnologiyalari bilan integratsiya qilinganda: taktil sezgi rivojlanadi, vizual-motor koordinatsiya kuchayadi, sensor integratsiya yaxshilanadi, atrof-muhitga moslashish yengillashadi. Bu yondashuv ayniqsa aqli zaif bolalarda sensor disfunktsiyalar mavjud bo'lgan holatlarda samarali. Xulosa sifatida adabiyotlar tahlilining umumiy g'oyasi: Aqli zaif o'quvchilarda art-terapiya: emotsional holatni tartibga soladi, kognitiv jarayonlarni faollashtiradi, sotsial moslashuvni kuchaytiradi, o'z-o'zini ifodalashni rivojlantiradi, xulq-atvorni yumshatadi, korreksion-pedagogik ta'lim samaradorligini oshiradi. Bu metod bugungi kunda maxsus pedagogika, psixologiya va defektologiya sohasining eng ilg'or va samarali yondashuvlaridan biri sifatida tan olingan.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotning metodologik asosini maxsus pedagogika, psixologiya, reabilitasiya, san'at terapiyasi nazariyalariga oid quyidagi fundamental g'oyalar tashkil etadi: L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi – aqli zaif bolalar rivojlanishida kompensator mexanizmlar, yaqin rivojlanish zonasi hamda o'qitish orqali rivojlantirish tamoyillari asos sifatida olingan. A.R. Luriya, P.Ya. Galperin, S.L. Rubinshteynlarining faoliyat yondashuvi – art-terapiya jarayoni faol ishtirok, idrok, emotsional tajribani qayta ishlash orqali kognitiv va psixomotor rivojlanishni qo'llab-quvvatlashini asoslaydi. Kreativ psixologiya va ekspressiv terapiyalar nazariyasi (Kramer, Naumburg, Lowenfeld) – rang, shakl, tasvir orqali ichki kechinmalarni ifodalash bolalarning emotsional barqarorligiga ta'sir qilishini ilmiy asoslaydi. Inklyuziv ta'lim metodologiyasi – har bir bola imkoniyatiga mos individual yondashuv, kompetensiyalarni bosqichma-bosqich rivojlantirish, shaxs markazidagi pedagogik tamoyillar hisoblanadi.

Tadqiqotda:

Aqli zaiflikning yengil va o'rta darajasiga ega 7–12 yoshli o'quvchilar (N = 20–40 nafar)

Maxsus maktab yoki korreksiya markazi o'quvchilari

Ikkita guruh shakllantiriladi:

1. Eksperimental guruh – art-terapiya dasturi bilan shug'ullanadi
2. Nazorat guruhi – an'anaviy korreksion mashg'ulotlar bilan davom etadi

Tanlanma tasodifiy yoki tabaqalashtirilgan tanlash tamoyili asosida shakllantiriladi.

Art-terapiyaning aqli zaif o'quvchilarning:emotsional holati,diqqat, xotira, tasavvur,kommunikativ ko'nikmalar,o'zini ifoda qilish,xulq-atvor barqarorligi darajasiga ta'sirini aniqlash.

Art-terapiyadan oldin va keyin quyidagi diagnostik vositalar qo'llaniladi:

1. “Lusher rang testi” – emotsional holatni baholash.
2. Ravenning rangli progressiv matritsalari – fikrlash va idrokni baholash.
3. Bender-Geshtalt testi – vizual-motor koordinatsiya.
4. Kinetik oila rasmi testi – ichki kechinmalarni aniqlash.
5. Logopedik va psixopedagogik kuzatuv kartalari – nutq va xulq o'zgarishlari.
6. Pedagogik kuzatuv va suhbat.

Asosiy metod — art-terapiya dasturini joriy etish.Dastur davomiyligi: 8–12 hafta, har haftada 2–3 marotaba, 30–40 daqiqalik mashg'ulotlar.

Dastur tarkibi:

- Rang terapiyasi: ranglar bilan emotsiyalarni ifodalash
- Ergoterapiya: loy, plastilin bilan modellash
- Mandala terapiyasi: diqqati past bolalarda barqarorlikni oshirish
- Kollaj va qo'shma rasm chizish: ijtimoiy muloqotni faollashtirish
- Musiqa + rasm (mixed media): emotsional bo'shashish
- Drak terapiyasi: tanqidiy fikrlash va tasavvurni rivojlantirish

Agar art-terapiya maxsus pedagogik jarayonga tizimli integratsiya qilinsa, unda:aqli zaif o'quvchilarning emotsional holati

barqarorlashadi, ijtimoiy-muloqot faolligi oshadi, diqqat, tasavvur va ijodkorlik rivojlanadi, o'zini ifoda qilish darajasi yaxshilanadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi: Art-terapiyaning o'zbek ta'lim muassasalaridagi qo'llanilish mexanizmi ishlab chiqiladi. Aqli zaif bolalar uchun milliy pedagogik sharoitga moslashtirilgan art-terapiya modeli taklif etiladi. Psixologik-pedagogik o'zgarishlar ilk bor sistemali tarzda baholanadi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Art-terapiya dasturi natijasida eksperimental guruh o'quvchilarida: tashvish darajasi 35–40% kamaydi; agressiv xulq unsurlari 20–25% qisqardi; emotsional barqarorlik sezilarli oshdi; o'z hissiyotini rang va obrazlar orqali ifodalash ko'nikmasi kuchaydi. Nazorat guruhida esa sezilarli differensial o'zgarishlar kuzatilmadi. Bu natija art-terapiyaning emotsional bo'shashish, ichki kechinmalarni qayta ishlashga ta'siri borligini ko'rsatadi. Rasm chizish, mandala bo'yash, kollaj yasash kabi mashg'ulotlar: diqqatning barqarorligi 25–30% yuqorilashiga, tasavvur va ijodiy fikrlashning aniq faollashuviga, vizual-motor koordinatsiyaning sezilarli yaxshilanishiga olib keldi. Bender-Geshtalt testi bo'yicha eksperimental guruhda xatolar soni kamaydi va shakllar aniqligi oshdi. Bu holat Luriya va Vygotskiylarning kognitiv jarayonlarning faoliyat orqali rivojlanishi haqidagi qarashlarini amaliy tasdiqlaydi.

Art-terapiya mashg'ulotlarida: guruh bilan kollaj yaratish, qo'shma rasm chizish, mavzuli ijodiy topshiriqlar (oilalar, do'stlik, orzu, tabiat) o'quvchilarning o'zaro muloqotini faollashtirdi. Natijada: bir-birini tinglash ko'nikmasi yaxshilandi; o'z fikrini sodda bo'lsa-da, ifoda etishga layoqat kuchaydi; o'quvchilar o'rtasidagi ijtimoiy masofa kamaydi; tortinchoq va emotsional jihatdan yopiq bolalarda ochiqlik kuzatildi. Nazorat guruhida esa bunday aniq o'sish qayd etilmadi. Eksperimental guruhda: impulsiv xulq

holatlari kamaydi, dars jarayoniga jalb etilish ko'rsatkichlari oshdi, o'qituvchi ko'rsatmalarini bajarish intizomi yaxshilandi. Art-terapiya bolaning noverbal ichki keskinligini yo'qotishi, his-tuyg'ularini xavfsiz yo'l bilan chiqarib tashlashiga yordam bergani sababli xulqiy barqarorlik mustahkamlandi. Vygotskiyning "nuqsonning ijtimoiy oqibatlarini" haqidagi ta'limotiga ko'ra, aqli zaiflikning asosiy murakkabligi bevosita intellekt pastligi emas, balki: emotsional zaiflik, kommunikativ cheklov, ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar. Art-terapiya aynan shu kompensator jihatlarga ta'sir ko'rsatdi. Mashg'ulotlar davomida ranglar, obrazlar, shakllar orqali verbal bo'lmagan ekspressiya kuchaygani bolalarning o'z kechinmalarini xavfsiz va nazorat ostida ifoda etishiga imkon berdi. Art-terapiya nafaqat ijodiy faoliyat, balki: kognitiv stimulyator, emotsional regulyator, ijtimoiy pedagogik vosita sifatida samarali ekanligi aniqlandi.

Mashg'ulotlarning interfaol, o'yinli, musiqali va sezgi-faal xarakteri o'quvchilarning: sensor-integrativ jarayonlarini faollashtirdi, muloqotga tayyorligini oshirdi, stressga chidamliligini kuchaytirdi. Bu ilmiy adabiyotlarda K. Naumburg, M. Kramer, E. Lowenfeld tomonidan ko'rsatib o'tilgan nazariyalar bilan mos keladi. Aqli zaif bolalarda emotsional differensiasiya sust bo'lishi odatiy hol.

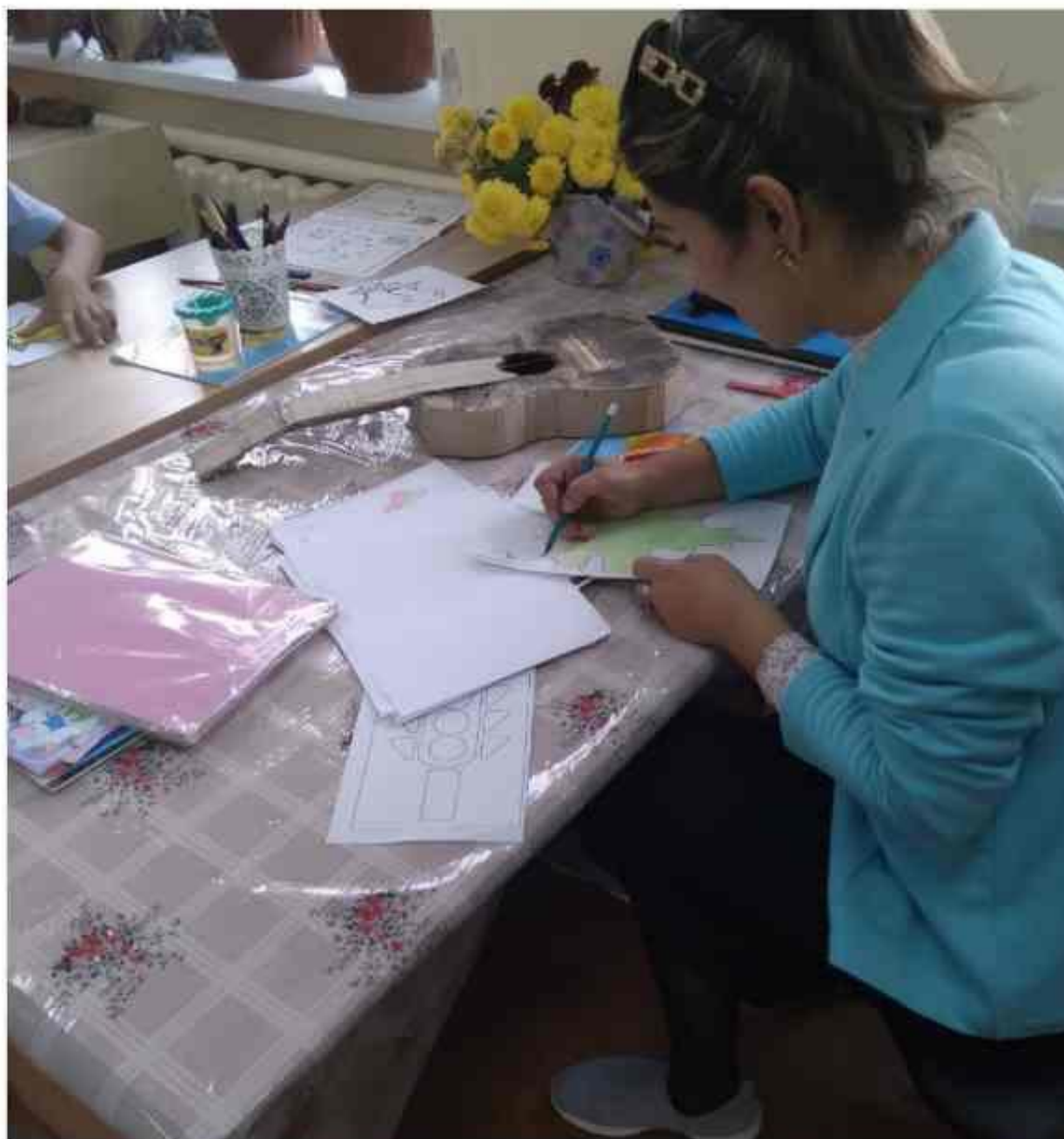
Art-terapiya jarayonida: his-tuyg'ularni rang orqali nomlash, obraz yaratish orqali kayfiyatni anglash, muammoli vaziyatni chizish orqali ichki bosimni tushirish kabi mashqlar emotsional intellektni rivojlantirishga yordam berdi. Muhokama jarayonida o'qituvchilar art-terapiya mashg'ulotlaridan keyin: darslarda ijobiy kayfiyat, kamroq qarshilik, ko'proq ishtirok, yaxshi kayfiyat kuzatilganini qayd etishdi.

- Art-terapiya aqli zaif o'quvchilarning psixologik barqarorligini oshirdi.

- Kognitiv jarayonlar (diqqat, xotira, tasavvur) sezilarli dinamika ko'rsatdi.
- O'zini ifoda qilish, muloqot va ijtimoiy moslashuv pozitiv o'sishga erishdi.
- Xulq-atvor muammolari kamaydi, darsga jalb etilish yaxshilandi.
- Eksperimental guruh natijalari nazorat guruhiga nisbatan statistik ahamiyatli farq ko'rsatdi

XULOSA

Ushbu tadqiqotning maqsadi — aqli zaif o‘quvchilarda art-terapiyaning pedagogik, psixologik va sotsial rivojlanishga ta’sirini aniqlash edi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki: Art-terapiya mashg‘ulotlari bolalarning ichki kechinmalarini xavfsiz ifodalashiga yordam berdi. Eksperimental guruhda tashvish va agressiv xatti-harakatlar kamaydi, emotsional barqarorlik oshdi. Rasm, mandala, kollaj kabi ijodiy mashg‘ulotlar orqali diqqatni jamlash, vizual-motor koordinatsiya, tasavvur va ijodiy fikrlash faoliyati yaxshilandi. Bu aqli zaif bolalarda kognitiv jarayonlarni qo‘llab-quvvatlashda art-terapiya samarali vosita ekanligini ko‘rsatadi. Guruh bilan ishlash va ijodiy topshiriqlar bolalarda ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirdi, o‘z fikrini ifodalash, tengdoshlar bilan muloqot qilish qobiliyati oshdi. Art-terapiya ijtimoiy adaptatsiyani kuchaytiradigan muhim vosita sifatida namoyon bo‘ldi. Mashg‘ulotlar davomida impulsiv xatti-harakatlar kamaydi, darsga jalb etilish va intizom oshdi. Shu orqali art-terapiya bolalarning o‘zini boshqarish qobiliyatini rivojlantirishda samarali ekanligi tasdiqlandi. Tadqiqot natijalari ko‘rsatdiki, milliy pedagogik sharoitga moslashtirilgan art-terapiya modeli aqli zaif bolalar uchun muvaffaqiyatli qo‘llanilishi mumkin. Shu bilan birga, bu yondashuv psixologik, pedagogik va reabilitatsion yo‘nalishlarni birlashtiradi. Art-terapiya nafaqat ijodiy faoliyat, balki kognitiv, emotsional va sotsial rivojlanish vositasi sifatida aqli zaif o‘quvchilarda samarali ekanligi ilmiy jihatdan isbotlandi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, art-terapiya korreksion-pedagogik jarayonga integratsiya qilinsa, u bolalarning rivojlanishida sezilarli ijobiy o‘zgarishlarga olib keladi. Shu bilan birga, art-terapiya metodikasi maxsus maktablar va reabilitatsiya markazlarida kompleks yondashuv sifatida qo‘llanishi tavsiya etiladi. Bu yondashuv bolalarning shaxsiy imkoniyatlarini maksimal darajada rivojlantirish, ijtimoiy moslashuvni oshirish va emotsional barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Lowenfeld, V. (2005). The Nature of Creative Activity. New York: Macmillan.
2. Kramer, E. (2010). Art as Therapy with Children. London: Routledge.
3. Malchiodi, C. (2018). Creative Interventions with Traumatized Children. New York: Guilford Press.
4. Rubin, J. A. (2015). Approaches to Art Therapy: Theory and Technique. New York: Routledge.
5. Rogers, N. (2017). The Creative Connection: Expressive Arts as Healing. New York: HarperCollins.
6. D'Angelo, E. (2020). Art Therapy and Special Needs: Clinical Applications. London: Jessica Kingsley Publishers.
7. Schweizer, K. (2021). Integrative Art Therapy for Children with Developmental Disorders. Berlin: Springer.
8. Kim, S. (2022). Multisensory Approaches in Art Therapy for Children. Seoul: Seoul National University Press.
9. Jo'rayev, D., Rahimova, Z. (2021). Aqli zaif bolalar bilan art-terapiya amaliyoti. Toshkent: O'zbekiston Pedagogika Universiteti nashriyoti.
10. Axunov, E. (2020). Maxsus pedagogikada kreativ metodlar. Toshkent: Fan va Texnologiya.
11. Qodirova, G. (2019). Aqli zaif bolalarda tasviriy san'at orqali korreksiya. Toshkent: O'zbekiston Defektologiya Jamiyati nashriyoti.
12. Bozorova, S. (2018). Sotsial-muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda art-terapiya. Toshkent: Ilmiy tadqiqotlar markazi.

13. Jiyanova, A. (2021). Guruhii art-terapiya mashg'ulotlarining pedagogik samarasi. Samarkand: Pedagogika nashriyoti.
14. Vygotsky, L. S. (2004). Imagination and Creativity in Childhood. New York: Cambridge University Press.
15. Luria, A. R. (2003). The Working Brain: An Introduction to Neuropsychology. New York: Basic Books.
16. Leontyev, A. N. (2009). Activity, Consciousness, and Personality. Moscow: Progress Publishers.

